

Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја

Доња Градина

Година I, свеска 1.

Доња Градина 2015.

Садржај

Ријеч редакције	9
Историјска истраживања	
Тања Тулековић: „Село Доња Градина“	13
Студије о рату и геноциду	
Dejan Motl: „Kraj logora III — Ciglana“	31
Milan Radanović: „Glas Koncila — nastavak relativizacije i prikrivanja ustaških zločina na primeru feljtona Igora Vukića“	52
Марина Љубичић: „Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документа и свједочења преживјелих“	88
Salamon Jazbec: „Wikijasenovac: prikaz ustaškog logora smrti na internetskoj enciklopediji“	100
Бојан Ђокић: „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“	114
Дарко Жарић: „Концентрациони логори у Норвешкој и Аустрији у Другом светском рату (са освртом на интерниране Топличане)“	132
Документи и сјећања	
Vladan Vukliš, Dragan Trkulja: „Izvjestaji Sreskog komiteta KP BiH Bosanska Dubica iz 1945. godine“	159
Милош Дамјановић, Славиша Бишевац: „Сведочење двојице јеврејских заточеника логора Јасеновац о страдању Срба“	197
Svetozar Livada, sjećanje: „Doživotni sam pacijent genocida“	212

Ставови

Josip Jagić: „Тко је устао 27. јула и против кога?“ 217

Прилози

Chava Baruch: „The Educational Philosophy of Yad Vashem“ 227

Милорад Буква: „Изложба ЈУ Спомен-подручје Доња Градина
Економије јасеновачког логора“ 237

Упутство сарадницима / Instructions for authors 240

Свједочење двојице јеврејских заточеника логора Јасеновац о страдању Срба

Милош М. Дамјановић Славиша И. Бишевац

Филозофски факултет Универзитета
у Приштини, Косовска Митровица;
milos_damjanovic@yahoo.com

Филозофски факултет Универзитета
у Нишу; Зубин Поток, Србија;
bisevac@hotmail.com

DOI: 10.7251/TDG0115197D

УДК 341.485(497.13)(=163.41)

Апстракт: Аутори овог рада поставили су себи за циљ да сакупе разноврсна и аутентична сведочења и сазнања о страдању српског народа и појединаца у злогласном логору смрти Јасеновац и да их у склопу истог рада представе у целовитој слици. У питању су представе о страдању Срба, проишле из сећања двојице сведока тих страшних и понижавајућих дешавања, Јосипа Ерлиха и Едварда Шајера, њихових јеврејских сапатника и састралника, који су имали ту необјашњиво срећну околност да дочекају ослобођење од хрватских и босанско-муслиманских усташких злочинаца – крај рата и безумног хаоса и успостављање мира и поретка, тј. да се спасу неизбежне смрти јасеновачког логора, пробојем, бекством, пружањем отпора, снажном вољом за животом и потребом за сведочењем о нехуманом, бруталном и систематском биолошком уништавању читавих народа. Сведочења, иако по аутентичности и уверљивости другоразредни извор података, имају огроман значај кад је историја Холокауста у питању и расветљавање сведокових личних доживљаја оних појава, збивања и догађаја којима су присуствовали, без обзира на то да ли су актери тих дешавања били незнанци, људи делимично познати или сасвим непознати сведоцима. Овом приликом читаоци ће бити у могућности да се упознају са тиме како су двојица логораша – Ерлих и Шајер, једни од малобројних Јевреја, некадашњих јасеновачких сужања који су преживели Други светски рат, видели, доживели и запамтили патње, судбину, страдање и трагичан положај Срба, своје браће у невољи. Упоредним приказивањем двеју варијанти једних те истих догађаја и њиховом свестраном анализом, аутори планирају доказати објективност, истинитост и уверљивост испричаних садржаја, чиме би се потврдила и непристрасност и неутралност у казивању ових двојице сведока, а

тима и потреба за непотцењивањем секундарних историјских извора, који, у недостатку оних примарних, могу и те како послужити за веродостојну реконструкцију сегмената из прошлости и дати допринос склапању целивитог (ширег) мозаика историјске стварности.

Кључне ријечи: Јевреји, Срби, Јасеновац, Холокауст, усташе, страдање, сведочанство

Априлским ратом у Краљевини Југославији почели су тешки дани за српски народ, који је постао објекат за остваривање циљева окупатора и њихових помагача. Једна од метода за успостављање апсолутне послушности на окупираној територији било је оснивање концентрационих логора и затвора, где је већину становништва, после свих страха, глади и мучења, очекивала смрт. Колико је логораша током рата изгубило животе готово да је немогуће утврдити јер нема поузданих извора. Остаје само могућност да и данас, после више од седам деценија, вршимо процене на основу парцијално сачуваних докумената разних карактера и провенијенције.¹

На простору окупиране Југославије било је више логора, од којих је најозлоглашенији био Јасеновац, на територији НДХ. Формиран је августа 1941. године у околини истоименог славонског села. За хрватску државну администрацију био је то „Радни логор Јасеновац“, а у ствари, стратиште за Србе, Роме и Јевреје, свих узраста, старосног доба, полова, социјалног и образовног профила. Многи су га називали фабриком смрти, у којој су биле примењиване најсуровије методе ликвидације људи. Поред исцрпљујућег рада, логораша су били изложени тешким мучењима. Жртве су закопаване у заједничке гробнице, бацане у Саву или спаљиване у крематоријуму. Зато не постоје прецизни подаци о броју страдалих у овом логору. Према једном немачком извору из марта 1944. године, у целој НДХ, а највише у Јасеновцу, страдало је између 660.000 и 700.000 Срба. Државна комисија Југославије из 1946. године проценила је број жртава на 500.000 до 600.000. Херман Нојбахер је писао да је број страдалих у Јасеновцу 750.000,²

¹ О страдању на простору Србије и НДХ погледати документ немачког посланства у Загребу, који је био упућен Министарству иностраних послова у Берлину. Документ је објављен у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta, knj. I*, Beograd 1986, 159-160.

Атанасије Јевтић наводи око 700.000,³ а Владимир Дедијер је тај број повећао чак на 700.000 до 1.200.000 жртава.⁴ Вероватно никада нећемо сазнати колико је жртава „прогутао“ Јасеновац. Чак су и усташе у паничном бегу спалиле и уништиле сав материјал који је могао дати статистичке податке да се утврди колико је заточеника страдало у Јасеновцу. Уништени су сви регистри, именици, картотеке, као и сви службени акти, који су нам, иако су се према исказима сведока водили нетачно, неуредно и несистематски, бар донекле могли пружити извесне податке.⁵

У почетку је концентрациони логор Јасеновац био примитиван, ограђен са више редова бодљикаве жице. Касније је са три стране био опасан зидом високим 3–5 метара, а на четвртој страни природна ограда била је река Сава. На самом зиду било је седам зиданих стражарница, тако распоређених да је са њих било лако контролисати цео логорски круг и ближу и даљу околину. Из стражарнице су вириле пушке и митраљези. Све стражарнице биле су снабдевене довољном количином муниције и огромним рефлекторима, који су према потреби осветљавали сваки кутак логорског круга и околине. На самом зиду, са горње стране, били су постављени редови бодљикаве жице измешани са жицама у којима је била електрична струја. Улазак и излазак из логора био је могућ кроз двоја врата од јаког дрвета, ограђена у зидану ограду, око којих су биле посебне стражарнице са двоструком стражом. У логорском простору, осим барака за заточенике, налазиле су се разне зграде, у којима су били смештени: управа логора, разне радионице, магацини. Од логорских просторија, најпознатије по злу биле су: „Циглана“, „Главна складиште“, „Пичилијев крематоријум“, „Сабласно језеро“, „Звонара“, „Тунел“, „Граник“, „Скела“, „Ланчара“, „Пилана“, „Млин“ и „Столарија“.⁶

На овом су простору многи завршили своје животе, док је, према причи Габријела Винтера, од више стотина хиљада затвореника у Јасеновцу, на слободу било пуштено једва 20–30 људи. То су углавном били Јевреји са женама „аријевкама“. Пуштани су на „рјешење“ из Заграда,

² Детаљније у: Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945, Bericht eines friegenden Diplomaten*, Göttingen 1956.

³ Више о жртвама Јасеновца у: Атанасије Јевтић, *Јасеновац после Јасеновца*, Београд–Ваљево 1995.

⁴ Опширније у: Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac – dokumenti*, Beograd 1987.

⁵ А. Miletić, *Koncentracioni...*, 525.

⁶ *Ibid.*, 29.

али под претњом смртне казне за причање о страхотама јасеновачког пакла.⁷ Међутим, било је и оних који су пред сам крај рата успели да се спасу бруталне смрти јасеновачког логора, пробојем, бекством, пружањем отпора и снажном вољом за животом, односно потребом за сведочењем о нехуманом и систематском биолошком уништавању читавих народа.

Јеврејин Јосип Ерлих из села Кошка код Нашица један је од преживелих јасеновачких логораша који су се домогли слободе у чувеном пробоју недуго пре ослобођења логора и слома усташке власти. Иза себе је оставио сведочења о тим немилим данима и стравичним успоменама из прошлости. Сећања на прва страдања Срба по успостављању марионетске, пронацистичке НДХ, Јосип Ерлих везује за свој крај, где су се први на удару нашли, заједно са Јеврејима, што је било сасвим у духу нове расистичке власти и геноцидних намера и планова усмерених посебно на припаднике Срба, Јевреја и Рома. Након што су им ограничили кретање, усташке власти су у већим српским и јеврејским продајним објектима поставиле своје „поверенике“ – дотадашње торбаре који су своју робу носили на грудима и продавали по селима и на вашарима.⁸ И своје присилно слање у Стару Градишку, у чувену „Кулу“, где су га пешице спровели из Окучана, заједно са још око осамдесетак других Јевреја, Срба, Рус(ин)а и Хрвата – политичких противника усташких власти, међу којима је био и један кафеџија Секулић, и где је смештен са осталим Србима прикупљеним са разних страна, слике су којих се Ерлих присећао у вези са првим данима окупације. Ерлих даље сведочи о огромном броју Срба којих су се усташе претходно домогле по селима око Пакраца и из Пожешке котлине. Међу њима били су и српски сељаци из Кукуњеваца, које су поделили по полној и старосној основи, па су мушкарце потрпали у празне самце а жене и децу оставили под ведрим небом. Кукњава жена и плач деце разлегали су се непрекидно. Половина житеља Кукуњеваца одведена је у Јабланац на убијање. У „Кули“ су затекли психички оболеле Србе из даруварског или пакрачког завода за умоболне и које су или отровали храном или побили. Наредних дана, број Срба довођених у логор бивао је све већи, па су пристигли и они са подручја Козаре. Емоционални шок за Јосипа био је када је видео да у дворишту, од

⁷ *Ibid.*

⁸ *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2001, 49; Jaša Almulji, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd 2009, 229; *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985, 270.

огромног броја јеврејских и српских жена и деце, нема никог, па ни његових рођака, које су усташе одвеле у непознатом правцу. Касније је сазнао да су сви завршили у Јабланцу. Још се сећао и доласка педесетак српских сремских сељака, ухваћених на Фрушкој гори, које су усташе категорисале као наводне партизане и које су најпре сместили у једну просторију, да би их неколико дана касније везали жицом и наочиглед свих осталих логораша поставили на стратиште крај зида усташке болнице и покосили их митраљезом. Наредили су затим да се побијени покопају иако су неки давали знаке живота и молили да их не укопају живе.⁹ Сам логор подигнут је на поседу Србина Озрена Бачића, који је ту имао циглану, пилану и фабрику ланаца, али је због опасности од усташа морао да избегне у окупирану Србију. Наспрам Јасеновца, на босанској страни, бивше српско село Градина усташе су искористиле за градњу барака за смештај Рома. Перманентно су довожени логораша, нарочито из славонских, српских села.¹⁰ Остала је у сећању и агресивна прозелитистичка делатност римокатоличког свештеника Сидонија, који је одлазио у српска села Славоније, насилно покрштавајући Србе, и убијајући оне који су се опирали његовој нечасној делатности. Због улоге коју је имао, у пролеће 1942. године партизани су га убили негде на путу иза Нашица према околним планинским селима.¹¹

Од јуна 1943. године Јосип је даљи логорашки живот наставио у Јасеновцу, где је прошао најпре кроз циглану а онда лимарију, за коју везује имена добрих и храбрих логораша, међу којима и неког српског дечака са Козаре, Ђикића (Чикића?), који је учествовао у пробоју, али је одмах по бекству умро.¹² У позитивном сећању Ерлиху је остао, током боравка у лимарији, и лик колеге Марића, који је свакодневно одлазио у усташку болницу, одакле је доносио и делио храну својим пријатељима.¹³ У Јасеновцу је био смештен у бараци број 3 са осталим Јеврејима и Србима. Шеф те бараке био је Србин Илија Париповић, криминалац без ногу али челичних руку, који је мучио и злостављао

⁹ Другом приликом Ерлих је саопштио да су ови ментално оболели Срби окончали живот тако што су их једног дана, у време предвиђено за ручак, посетиле усташе и дале им неке инјекције од којих су попадали, да би их затим једноставно избацили напоље. *Mi smo preživeli...*, 50, 51; J. Almulj, *Jevreji...*, 234, 235; *Sećanja...*, 271, 272, 273.

¹⁰ J. Almulj, *Jevreji...*, 238, 239.

¹¹ J. Almulj, *Jevreji...*, 233; *Sećanja...*, 271.

¹² *Mi smo preživeli...*, 51-53; J. Almulj, *Jevreji...*, 235; *Sećanja...*, 274, 277.

¹³ J. Almulj, *Jevreji...*, 236.

остале логораше. Из овог логора су пут Трећег рајха слали транспорте Срба 1944. године.¹⁴ Незаборавни и незаобилазни били су сусрети и искуства са Пићилијем, који је, одлучујући да додатно казни и отежа живот логораша, Јевреје оптуживао да су богоубице а Србе да су партизани.¹⁵ Сведочећи о по злу чувеним „наступима“ Јосип наводи да је први „наступ“ био са вешањем Срба, које су усташе сврстале у четнике. Јосип се сећао и усташке провале илегалне комунистичке организације, након чега је затворена велика група логораша Срба, Јевреја али и комуниста из редова других народа, међу којима се сећао ветеринара Матеја и двојице Бошковића, архитекте и доктора. Укупно је 21 заточеник доспео „наступа“. Пре вешања, мучили су их, палећи их лет-лампама и изломивши им кости. Док је архитекта Бошковић био обешен заједно са осталим утамниченим комунистима, доктор Бошковић је тражио да буде стрељан, што је и учињено, а убица је био лично Шакић. Од ретких јеврејских и хрватских логораша Старе Градишке, који су пре ликвидације поменутог логора пребачени у Јасеновац, Јосип је дознао да су сви тамошњи Срби побијени. Јосип је био сведок и убиства једне велике групе четника, добро опремљених, одевених, обучених, са новим цокулама, које су, како се причало међу логорашима, усташе намамиле као савезнике за сукоб против партизана. То се збило 1944. године, у време док су још увек свакодневно пристизали транспорти заточеника из свих крајева НДХ. Најпре су их сместили у једну празну бараку, која се при наступајућој олуји срушила на њих, не остављајући жртве. Али, оно што није постигла природа, учиниле су усташе. Једног дана, испред складишта, код заповедништва је уочио велику гомилу њихових униформи и цокула, и то је све што је остало од те групе четника које су ликвидирали, везујући их жицом и обезглављујући их секирама на логорској обали Саве, код „Граника“, дизалица на Сави. Касније су, пред крај рата, 1945. године, сличну судбину доживели и црногорски четници (или љотићевци) у повлачењу, које су, по истом рецепту, усташе намамиле, одвукле у Стару Градишку, напили их, одузели им оружје и поклали.¹⁶ Пре започете акције пробоја, логораша су убили извесног Дангубића, који је био доушник, како би што је могуће боље осигурали свој план. Приликом пробоја из логора, у

¹⁴ *Mi smo preživeli...*, 52; J. Almulj, *Jevreji...*, 239; *Sećanja...*, 275, 277.

¹⁵ *Sećanja...*, 276.

¹⁶ Другом приликом Ерлих је прокоментарисао да је вероватно да су тада неки од четника смештених у бараца настрадали. *Mi smo preživeli...*, 54, 55; J. Almulj, *Jevreji...*, 240; *Sećanja...*, 279, 280.

недељу 22. априла 1945. године, Ерлих се сећао сцене у којој је Милан Ристић отео пушкомитраљез од усташа, запуцао по усташама док није остао без метака, и бацио га у Саву тек након што је остао без муниције. Уз помоћ Михајла Марића, Ерлих се извукао из блатњаве рупе у коју се заглавио и заједно са њим наставио даље. Бежећи, реку Саву су препливали Чедомир Хубер¹⁷ и Светозар Цикић, младић који је са Ерлихом радио у лимарији и који је, сав изнемогао, по преласку на другу обалу, легао и преминуо. Даље је бекство водило према шуми у Кошутарици куда су се упућивали по групама. Јосип је био у групи са Београђанином Јованом Живковићем (а коју су водили Михајло Марић и Саво Делибашић), чије је познавање околног терена и извиђачки рад у Кленику код Врбовљана, где је, проверивиши да нема усташа и вративши се увече са информацијом да је то српско село и да ће их оно мало преживелих мештана радо примити, омогућило групи да продужи даље у слободу. У том селу дочекали су их преостали српски сељаци, послуживши их качамаком и млеком, а касније опслуживали и хлебом и ракијом, и ту су 25. априла 1945. године дочекали партизане из 21. српске дивизије.¹⁸

Други јеврејски сведок, чија су нам сведочења сврсисходна у постављеном нам задатку провере и креирања одређених историјских слика које чине саставни део опширне и непотпуне повести јасеновачког логора, Сарајлија Едвард Едо Шајер, у Јасеновац је доспео 16. новембра 1941. године, оставши у логору све до пролећа 1945. године. Овај затвореник, родом из Автовца код Гацка, у Херцеговини, ашкенаског порекла, оставио је исцрпна и детаљна сећања на туробне и несрећне дана проведене у логору, испуњене пошастима и личним драмама какве живот уме да приреди.¹⁹ За све те године логоровања, једине светле тачке били су пакети помоћи у храни, које је добијао од своје тетке удате за Србина из Црне Горе.²⁰ Одмах по доласку био је сведок масовног убиства Срба. При доласку у Јасеновац и изласку из вагона, усташе су их постројиле и натерале да трче од станице до усташког здруга, где су, оне који су успели живи доћи до циља, одвојили по националној или полној линији, и при чему су, нешто касније, све издвојене

¹⁷ Чедомил Чедо Хубер је Југословен немачко-чешко-мађарско-српског порекла. J. Almul, *Jevreji...*, 344.

¹⁸ *Mi smo preživeli...*, 57, 58; J. Almul, *Jevreji...*, 242, 243; *Sećanja...*, 284, 285.

¹⁹ J. Almul, *Jevreji...*, 145.

²⁰ *Ibid.*, 151.

Србе, по сведочењу Шајера, побили на самој обали Саве.²¹ Као логораш био је сведок честих, редовних транспорта Срба и Јевреја из Брчког, Бијељине и других крајева, који су смењивали раније доспеле логораше, које би усташе претходно ликвидирале, ослобађајући простор за новопридошле. Исти се образац користио за сваки наредни транспорт заробљеника. Запамтио је и формирање тзв. Српског логора, З-Ц, на чијем је челу био неки Слободан. Србе су усташе масовно убијале (убиства маљевима више од 200 логораша) и за јулијански Бадњи дан 1942. године, пошто је претходно један партизански вод напао Јасеновац из правца Градине. Након усташког узвраћања ватре, прешли су у Градину, на другу обалу Саве, одакле су неки српски сељаци побегли, а неке су побили. Овако испражњено, село је послужило за копање масовних гробница. Затим су из српске бараке, у чијој су близини биле две јеврејске бараке, извукли све заточенике и маљевима их побили. У Градини су били и Цигани, и то око 50 породица, који су били смештени у српским кућама чије су власнике усташе раније протерали.²² У баракама овог логора био је заточен и извесни Кајмаковић, земљорадник из Јање, који је на економији правио путер. Због хватања у недозвољеном чину - подели путера логорашима, усташе су га казниле са 50 удараца батином. Аутору непознати усташа тукао га је воловском жилом да би га три дана након тога и убили. Два дана затим убили су и неименованог ковача који је одбио да изврши наређење о кажњавању Кајмаковића и по цену смрти.²³ Као део екипе радника на економији у Ферићанцима, приликом одласка на рад и преседања у Осијеку, чекајући воз за Нашице, Шајер се сећао и окупљене масе Осијечана која их је у својој острашћености и слепој мржњи каменовала и узвикивала: „чивути, Власи српски, четници, бандо“. У Ферићанцима био је сведок усташког тродневног пљачкања Срба из околних села, чије су украдене коње и стоку искористили за своје агрономске потребе и добра на којима је радила ова група логораша, и где су логораша-радници несуспешно покушали да се преко мештана суседних српских села повежу са партизанима. Међу принудним радницима на овом добру било је, сем Јевреја, Срба, и политички неподобних Хрвата а Шајер је изричито поминуо извесног Душка Радовића из Бијељине (Србин?) који је усташама одао информацију о контакту логораша-радника са партизанима са

²¹ J. Almulj, *Jevreji...*, 147; *Mi smo preživeli...*, 61.

²² *Mi smo preživeli...*, 62, 63; J. Almulj, *Jevreji...*, 148, 150, 162, 163, 168.

²³ *Mi smo preživeli...*, 71, 72.

Крндике, што је резултирало њиховим рапидним премештајем у Јасеновац.²⁴ И Шајер је био сведок логора З-Ц, рада до изнемоглости његових заточеника, окованих у букагије, на градњи насипа, по чијој изградњи су престали да добијају храну. Њих последњих 18 затворено је у једну кућу у Градини, где је, при једном накандном отварању, откривен само један читав леш, док су сви остали били изглодани. И он у свом сведочењу помиње масовну депортацију жена, деце, старца са Козаре, из Срема итд. Поред тога, вредан је и његов помен о страдању српске културне и духовне баштине и објашњење назива за Звонару, објекат у склопу логора, који је тај назив добио због тога што се у њеном наставку налазила шупа у којој је био смештен велики број звона са порушених православних храмова. И само пољопривредно добро у Феричанцима некада је било сточна фарма која је припадала српским православним свештеницима које су усташе побиле, неправно им узурпирајући имовину за своје потребе. Тако је и команда усташке битнице у (селу) Јасеновцу била смештена у некадашњој кући српског сељака, а из самог села, настањеног половично мешовитом, српско-хрватском популацијом, део Срба су отерали за Немачку, а део усмртили.²⁵ По повратку из Феричанаца, 1942. године, као возач, уз логорашице задужене за брање, Шајер је послан у оближња кукурузишта, која су, међутим, била обрана од стране српске партизанске омладине са Козаре, што је разбеснело усташе па су уз псовке упућене на рачун партизана, претукли ове жене али и друге логораше.²⁶ Осим сцена злочина и страдања, Шајер је био сведок и оних догађаја који су међу логорашима могли изазвати усхићење, радост и срећу, као што је био случај бекства тројице логораша, двојице Јевреја и једног неименованог Србина, 1943. године, а што је за последицу, између, осталог имало и довођење српских и јеврејских логораша из Градишке у Јасеновац. Док је радио као кочијаш у Млаки, присуствовао је још једној мучној сцени, када су усташе убиле десет српских кочијаша, правдајући унапред испланирана убиства њиховим наводним покушајем бекства. Шајер је добио непријатан задатак да са још тројицом ископа јаме и укопа побијене Србе.²⁷ Из 1943. године сећао се лишавања слободе становника читавог једног српског села, око 18 км удаљеног од Јасеновца, које су усташе заједно

²⁴ *Mi smo preživeli...*, 64, 65; J. Almulj, *Jevreji...*, 155.

²⁵ *Mi smo preživeli...*, 66, 67; J. Almulj, *Jevreji...*, 154, 171.

²⁶ J. Almulj, *Jevreji...*, 168.

²⁷ *Mi smo preživeli...*, 68, 69.

са њиховом домаћом стоком дотерали у логор, држећи их на празном простору, испред радног дела, по киши која је падала, да би их по престанку кише ликвидирали.²⁸ Ту је прича и о неочекиваној интервенцији једног немачког официра у селу Црквени Бок, на чије су оштро реаговање усташе стопирале започету пљачку и сељаке оставиле у животу. На такав корак овај припадник Вермахта се одлучио сматрајући да је свирепост и злочиначко понашање усташа нагонило беспомоћне сељаке да ступе у устаничке оружане редове.²⁹ Шајер доноси и податке о нападу неке славонске партизанске јединице, чији је командант био Геца Богдановић, а бригадни командант Радојица Ненезић, који се збио у оближњој шуми куда је послом одлазила једна група логораша, као и о раду у „бајеру“ заробљених партизана са Сутјеске, у неподношљивим условима.³⁰

Током 1943. године, док му је тешкоће у кретању и вршењу нужде причињавала фистула у близини задњег отвора, величине 1,5 цм, о њему су бринули и помагали му и његови српски сапатници из радионице.³¹ На тавану електричарске радионице, где је имао улогу обезбеђења, одржан је једном приликом и тајни састанак чланова и симпатизера комунистичке партије, међу којима су били и Срби Жарко Јанковић и Миле Бошковић. У електричној радионици је по доласку затекао Ковачића и у њој је провео читав наредни период до пробоја. Од Срба се још сећао и Марка, Мијушковића из Земуне, Петровића из Осјека, Поповића из Сарајева... Сарајлија Поповић, кога је познавао пре рата из града на Миљацки, на Шајерово лично залагање дошао је у радионицу, где су услови донекле били повољнији и која је пружала барем минималне шансе за опстанак. Тако је Шајер Поповића посаветовао како да се понаша у присуству усташа, шта да ради и како да користи доступни им алат и материјал, с обзиром на његово радно неискуство и непознавање датог заната. Поповића ће невладање по указаним му саветима коштати живота. Како Шајер сведочи, упркос сугестијама да пред усташом Луком Чопом, на његово питање да ли је школован одговори одрично, Поповић је поступио супротно, рекавши да има завршену трговачку академију, па га је Чоп повео на дрвљеник и ту ликвидирао. Шајер даље наводи да су Марко и Мијушковић, школарац који је

²⁸ J. Almulj, *Jevreji...*, 169.

²⁹ *Ibid.*, 169, 170.

³⁰ *Mi smo preživeli...*, 70; J. Almulj, *Jevreji...*, 158.

³¹ J. Almulj, *Jevreji...*, 158.

ухапшен са групом скојеваца у Земуну, успели да побегну из електране.³² Срба је било и у логорској амбуланти, у којој је једно време био ангажован и неки лекар Николић, а Србин је вероватно био и водоинсталатер Марић, са којим је Шајер одлазио на рад у село, или у кожару, у коју су ишли до последњег дана боравка у логору, 21. априла 1945. године.³³ Попут Ерлиха, и Шајер доноси причу о усташкој провали контаката логораша са партизанима у Босанској Дубици, што се завршило кажњавањем те групе логораша, међу којима је било Јевреја, Срба и других, њих 21 укупно. Ветеринар Матеј, јасеновачки логораш, био је веза између партијске организације логора и оне у Дубици, преко њеног секретара, неименоване сестре професора Церовића из Сарајева. Усташе су дознале за поменуте радње преко хрватских шегрта у радионици, који су украли извесни материјал који је требало да буде достављен партизанима, и предали као доказ претпостављенима. Убрзо су се усташки официри домогли Стефана Ковачића, Николе Пеиновића из Сиска, ветеринара Матеја, инжењера Милана Белића, Жарка Јанковића и других. У сврху кажњавања, подигнута су вешала иза тзв. Звонаре, где су јавно обешени сви сем Мила Бошковића, који је Шакића замолио да га не вешају пошто је Црногорац, него да га стрелјају, што је овај лично и извршио, испаливши два метка у жртву, претходно јој наредивши да легне. Поводе за убиства српских логораша, по сведочењу Шајера, усташе су налазиле у оптужбама о постојању тобоже четничких организација, којој је наводно припадао и шеф кухиње, Србин из околине Рогатице, и други које је аутор сведочења познавао. Пре него што су их обесили, шефа кухиње су упитали: „Шта кажеш, војводо“? на шта је овај одговорио: „Мајку ћу вам мајчину када дођете горе“! То се све дешавало октобра 1944. године. Покретач ванредних убистава заточених Срба и Јевреја могла је бити и нека, по усташе непријатна вест, која би доспела до њихових ушију, као што је био случај са сазнањем о партизанском уласку у Београд, због чега су уследила учестала убијања Срба и Јевреја, на чија мртва тела су везивали таблице са циничним, морбидним порукама поздрава ослобођеном Београду.³⁴

³² *Ibid.*, 157, 164, 165.

³³ *Ibid.*, 170, 172, 173.

³⁴ *Mi smo preživeli...*, 72, 73; J. Almulji, *Jevreji...*, 160, 161, 162. У видео интервјуу датом истраживачу Јаши Алмулију, преточеном у писаној форми и објављеним у наведеној књизи, Шајер наводи бројку од 17 обешених логораша-кажњеника. У истом интервјуу сведочи да су повешани на бандерама у селу.

Шајер, баш као и Ерлих, доноси занимљиву причу о страдању већег броја четника у логору, и то у завршним данима рата, када су, услед напредовања противничких партизанских јединица, били натерани да им се супротставе у сарадњи са другим огорченим непријатељима – усташама. Наивност, лакомисленост и поверење у другу страну скупо их је коштало. Док је једна група четника побијена у Градишци, другу групу насамарених дражиноваца, која је бројало око 400 припадника, довели су у Јасеновац, где су унапред камуфлирали митраљезе, наоколо од места до којег су их сместили и оставили, а затим им одузели оружје, натерали их да скину униформе, везали их жицом и отерали на скелу, где су их ликвидирали.³⁵ По усташком губитку Сарајева, 6. априла 1945. године, одатле су у логор довели још око 350 људи, међу којима су били Шајеров друг Драго Савојевић, фудбалски судија Драго Сарајлић и други, и које су сутрадан све до последњег лишили живота у Градини.³⁶ Почетком априла, усташе су одводиле групнике и шефове радионица, Јевреје и Србе, и ликвидирале их. Тих судбоносних дана, када се одигравало масовно убиство 3.500 преосталих логораша, Шајер је био сведок самоубилачких потеза појединих логораша, који су, свесни шта их очекује, радије налазили лакшу и мање болну смрт у суициду, него допуштали усташама причињавање задовољства у србоцидном деловању. Извесни кнински Србин, Јоцић, лишен слободе у Земуну, припремио је две жице, за себе и Шајера, са намером да се обесе. Одбивши предлог, Шајер је десетак минута касније уочио обешеног Јоцића.³⁷ И сам опсежан подухват пробоја из логора смрти, организован, испланиран и реализован уз подршку и садејство осталих, још увек неким чудом живих заточеника, међу којима је неизбежно морало бити Срба, с обзиром на њихову пропорционалност и бројност у логору, сведоку је остао у сећању посебно по Гилету Ристићу, можда и због показане храбрости и неустрашивости, жртвовања и прихватања ризикантне улоге. У ситуацији опасној по живот, дотични Ристић помогао се митраљеза без реденика, са шаржером, одузевши га усташа митраљесцу кога је заклао, а употреба истог и збуњеност и уплашеност усташких стражара омогућила је стопедесеторици логораша да изађу из логора. На састанку који је претходио пробоју, одржаном у поноћ или пола сата након поноћи, 21. на 22. април, присуствовали су Милан Дангубић,

³⁵ J. Almulji, *Jevreji...*, 171, 172.

³⁶ *Ibid.*, 172.

³⁷ *Ibid.*, 173, 174.

Пинђо који је предложио да прво треба ликвидирати доушнике, а Саво Делибашић је са још некима убио четворицу доушника. Током пробоја, живот је изгубио брат Милентија Поповића, партизан који је добио задатак да отме оружје од усташе и њиме га убије, што је овај и учинио, али је у пушкарању са неким другим усташом, које је следило, смртно рањен. У Шајеровој петочланој групи био је неки Јово из Славоније, а Саво Делибашић је предводио другу, већу групу која је укључивала 24 до 30 логораша, које је одвео у своје село, где су их мештани хранили и крили до доласка првих партизанских јединица. Драматичне околности бекства и спасавања голог живота од усташа које су кренуле у потеру за логорашима, урезале су у Шајерово сећање и ликове Чедомила Хубера, који је успео препливати Саву, као и извесног Јовице, Славка и Арса, са којима се сусрео и састао у селу Кошутарице. Њихова даља животна епопеја водила их је кроз лутање на непознатом терену, глад, хладноћу, телесни премор, бол и тегобе, блиске сусрете са непознатим лицима који су у најмању руку изазивали страх, опрезност и довитљивост, као и сусрете на безбедној дистанци са немачким, усташким и четничким војницима који су се повлачили. Епилог борбе за живот одвијао се наиласком на партизанског сарадника и помоћ у смештају коју су од њега добили, као и помоћ у храни од непознатог партизанског одборника и двеју жена и приступање већине побеглих у редове Пете српске бригаде 21. српске дивизије, која је наишла на њих 25. априла последње године рата.³⁸

Као што приказана сведочења двојице поменутих јеврејских јасеновачких логораша показују, али и сазнања заснована на другим временима, страдање Срба у овом логору смрти била су разноврсна, а убиства учестала, масовна и систематски вршена све време његовог постојања. Обе верзије сведочења се слажу и око бројних догађаја, појединости и детаља која су их пратила, а која су сведоци сазнавали путем личног искуства и присуства на локацијама и у време у коме су се дешавала. Без обзира на нестабилност људске меморије и временски фактор који утиче на променљивост личних слика из прошлости, стравична збивања вишегодишњег логорског живота оставила су дубок траг и трајну, неискривљену представу у сећању ово двојице преживелих. Управо одређене приче које нам казују, заједничке за обојицу, сличне или идентичне, које се неретко поклапају у најситнијим елементима, поред веће убедљивости у њихову историјску истинитост и

³⁸ *Mi smo preživeli...*, 74-76; J. Almulj, *Jevreji...*, 172, 174, 175, 176.

реалност, једновремено нам шаљу јасне сигнале о кредибилитету њихових аутора, објективности и истинољубивости којом су обогачене и непристрасности којом их саопштавају и деле са јавношћу. Значај сећања које су преточили у писану форму и сачували од заборава, и коме су, нема сумње, утиснули лични печат - неизбежан, саставни део у погледу и интерпретацији искустава појединаца, огледа се и у изношењу у етар, научну и ширу јавност, неких микросадржаја и факата, помоћу којих се ствара потпунија слика о прошлости. То је посебно битно за оне ситуације, феномене, догађаје и радње које су се одвијале у ванредним животним околностима, у атмосфери рата, разарања, крајње сниженог прага толеранције према другима и отвореног непријатељства, које не оставља простора за документовање и бележење или резултате евидентирања поништава својим карактером тоталне деструктивности. У случају Јасеновца, за шта су нам примарни извори више него оскудни, сиромашни и недовољни, сведочења ових, као и свих осталих преживелих, показују сву своју величину и валидност.

Библиографија

- Almuli Jaša, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Dedijer Vladimir, *Vatikan i Jasenovac - dokumenti*, RAD, Beograd, 1987.
- Јевтић Атанасије, *Јасеновац после Јасеновца*, Универзитетски образовни православни Богослови - Хиландарски фонд - Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, Београд - Ваљево, 1995.
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*. Dokumenta, knj. I, Narodna knjiga, Beograd, 1986.
- Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 2001.
- Neubacher Hermann, *Sonderauftrag Südost 1940-1945, Bericht eines friegenden Diplomaten*, Musterschmit-Verlag, Göttingen, 1956.
- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (ur. Dušan Sindik), Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985.

Summary

Testimonies of two Jewish Prisoners in Jasenovac about the Executions of Serbs

The authors of this paper have set an objective to themselves, and this objective consists out of collecting diverse and authentic testimonies and knowledge on the suffering of the Serbian people and individuals in the notorious death-camp of Jasenovac, as well as the presentation of this information in a comprehensive picture. In question are the two representations on the suffering of Serbs that are results of two witnesses' memories of those horrible and humiliating occurrences, the Serbs' Jewish fellow sufferers - Josip Erlih and Edvard Shajer who both had the inexplicably fortunate circumstance to welcome the liberation from the captivity of Croatian and Bosnian Muslims Ustasha criminals - the end of the war and mindless chaos and establishment of peace and order, videlicet the rescue of themselves of the inevitable brutal death of the Jasenovac death-camp by using the method of breach, escape, resistance and strong will for surviving and the need for testifying on the inhuman, brutal and systematic biological destruction of entire peoples. Testimonies, even though being a secondary source of data by authenticity and credibility, have an enormous importance when the history of the Holocaust comes into question as well as the elucidation of the witnesses' personal experiences of those phenomena and events which they witnessed, irrelevant of that being their own role or that other actors of these occurrences were only surrounding strangers, or people partially known or even completely unknown witnesses. On the occasion of this paper, the readers will have an opportunity to get a greater insight into the lives of rare Jews who survived the Second World War, and who have seen, experienced and remembered the pain, destiny and suffering as well as the tragic situation of Serbs, their brothers in distress. These two Jews are Erlih and Shajer, the former inmate-prisoners in Jasenovac. By using comparative representation of the two varieties of the same occurrences, and their versatile analysis, the authors of this work plan to prove the objectivity, truthfulness and credibility of the told contents which would prove the impartiality and neutrality in the words of these two witnesses, and by doing so the non-underestimation of the secondary historical sources which in the lack of the primary ones may serve a lot during the valid reconstruction of the segments from the past and give a contribution on the concluding of the integral/wider mosaic of the historical reality.